

Bartha Ákos – Szilágyi Zsolt*

Történelmi tapasztalat mint mentális valóság

A történelemoktatás és a történetírás néhány kérdése a személyes emlékezet tükrében

Bevezetés

Alig néhány hónapja, hogy 2010 novemberében *A magyar társadalom a két világháború között – Családtörténeti és életútinterjúk* címmel megrendezett konferencia pontot tett egy napjainkban igencsak ritkaságszámba menő, anyagilag is kellően támogatott projekt (reményeink szerint csupán első körének a végére).¹ A személyes emlékezet dokumentálására (interjúk készítésére, korabeli fényképek és hivatalos iratok digitalizálására) párhuzamosan három városra fókuszálva: Debrecenben, Pécsen és Szentendrén került sor. Egy év leforgása alatt összesen 24 életútinterjú és 4 kisfilm² készült – elsősorban középiskolai oktatási céllal³, de e munka szerzőinek az a személyes tapasztalata, hogy az elkészült anyagok eredményesen használhatók a felsőoktatásban is. Mi több, meglepő tapasztalni, hogy az előbb mondott és más, korábban rögzített interjúk hanganyagára felépített szemináriumok és speciálkollégiumok meglehetősen népszerűek (nem csak) a történész hallgatóság körében; még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy e kurzusok végén nem szigorlati szigorral történő számonkérésről van szó.

* Bartha Ákos PhD-hallgató (Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet = DE TI), Szilágyi Zsolt egyetemi tanársegéd (DE TI). A szerzők köszönetet mondanak a projekt debreceni csoportvezetőjének, Timár Lajosnak (nyugalmazott egyetemi docens, DE TI) az elméleti inspirációkért. A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

1 Támogatók: Polgári Magyarországért Alapítvány, Táncsics Mihály Alapítvány, Friedrich Ebert Alapítvány, Konrad Adenauer Alapítvány és Hanns Seidel Alapítvány. Projektgazda: Történelemtanárok Egylete.

2 A négy kisfilmből három animációs technikával – a digitalizált képek, iratok felhasználásával – készült. A projekt anyaga (szöveges életutak, képleírások, családfák) a közeljövőben remélhetőleg elérhetővé válik a nagyközönség számára is a Történelemtanárok Egyletének honlapján, ám a hosszú távú remények egy korszerű, jól használható, keresőfelülettel ellátott adatbázis létrehozásáról szólnak.

3 <http://www.tte.hu/toertenelemtanitas/rendezvenyek/7094-csaladtoertenet-es-eletut-interjuk> (Letöltve: 2011. 03. 15.)

Emellett a jelenség mellett már csak azért sem mehetünk el hetyke legyintéssel, mert manapság – némi túlzással – létkérdés, hogy a történész mennyire közérthetően, érdekesen adja elő tárgyát, és főleg, hogyan nyerhető meg, miként biztosítható a hallgatóság téma iránti rokonszenve, érdeklődése. Különösen égető kérdés ez manapság⁴, amikor a legkülönfélébb tv-csatornák éjjel-nappal történelmi eseményekről, személyekről vagy éppen egy-egy korszak hétköznapiságáról olyan dokumentumfilmeket sugároznak (nem kis nézettség mellett), amelyek – még ha illuzórikusan ugyan, de – mégiscsak átérezhetővé, befogadhatóvá teszik a történelmet (nem titkoltan az emóciókra építve). Bizony aligha lehet kérdés, hogy ezekkel az eszközökkel a modern kori témákat előadó középiskolai tanároknak és egyetemi oktatóknak is élniük kell! Ez ma már talán elvárás is mind a diákok, mind a hallgatók részéről – még ha eddig nem is fogalmazták meg ilyen jellegű igényeiket. Miért ne lehetne a tanórák és előadások technikáján – részben, vagy olykor egészen is – változtatni, amikor maga a történettudomány is új (digitális, adatkezelési) módszertani forradalom küszöbén áll, ha ugyan már át nem lépte azt.⁵

Ennek a folyamatnak kétségkívül része az *oral history* is. Mint Pierre Nora írja az emlékezhelyek fogalmát bevezető nagy hatású munkájában⁶, posztmodernnek nevezett korunkban elsőrendű fontosságúvá vált – az általa beteges mértékűnek ítélt – archiválás, letűnt idők emlékeinek professzionális, vagy éppen – nem pejoratív értelemben vett – amatőr megmenekítése a következő nemzedékek számára. A „dokumentum-emlékezet” professzionális színterek esetében a levéltári, könyvtári anyagok hihetetlen tömegében nyilvánul meg mindenekelőtt, illetve újabban azok digitalizálásában. Az amatőr szcéna talán kevésbé látványosan, ám hasonlóképp bővül. Ide vehetjük az egyre gyarapodó memoárirodalmat – amit immáron nem annyira politikai elvárások, „csupán” a piaci igények határoznak meg –, vagy az előbb említett *oral history* manapság már digitalizált háttérrel (diktafon, kamera, vágóprogramok, szkennerek, és persze az internet) segített módszerét. Munkánk tehát a Nora-féle kontextusban úgy is pozicionálható, mint az általa már-már patológikusnak ítélt archiválási szenvedély egy aspektusának hasznosítási kísérlete (két fronton): az új eredményeket produkálni képes kutatás, és mindenekelőtt a hatékony oktatás terén.

A Történelemtanárok Egylete által koordinált projekt során a *Centropa Alapítvány* Középes Kelet-Európa-szerte bejárattott, de némileg átalakított módszerét alkalmaztuk.⁷ Családi és életútinterjúk készültek azokkal az 1910 és 1935 között született, többnyire 80–90 éves emberekkel, akiknek közvetlen személyes tapasztalatuk van a Horthy-korról. Első megközelítésben arra gondolhatnánk, hogy a visszaemlékezők nagy többsége – érthető okokból – a gyengébbik nem képviselői közül kerültek ki. Ezzel szemben a kutatás projektvezetőjének, Hosszú Gyulának határozott elképzelése volt, hogy törekedni kell legalább a nemek és a foglalkozás terén az arányos minta kialakítására, bár természetesen szerencse is szükségeltetett, hogy végül a 24 interjú adó személyből 12 nő és 12 férfi legyen, valamint, hogy társadalmi státus terén is igen széles mintával dolgozhassunk.

A megkérdezettek szülei között egyaránt találunk gazdasági cselédet, gazdálkodót, iparost, kereskedőt, fotóművészt, lelkészt, katonatisztet, magán- és állami tisztviselőt. Ezek alapján, ahogy azt a táblázat is mutatja, az intergenerációs társadalmi mobilitás folyamata a vizsgált időszakban semmi meglepővel nem szolgált. A tisztviselői család-

4 Erre vonatkozólag lásd Gyáni Gábor: *A történetírás újragondolása*. Történelmi Szemle 48. évf. (2006, 3–4. sz.) 261–273., 270–272.

5 Vö. <http://www.nytimes.com/2010/11/17/arts/17digital.html> (Letöltve: 2011. 03. 15.)

6 Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*. Napvilág, Bp., 2010, 20–24.

7 <http://www.centropa.hu/>

dokból többnyire szellemi munkások, az iparos családokból leginkább iparosok kerültek ki – alkalomadtán egy-egy kereskedő, esetleg szellemi foglalkozású is akadt az utóbbiak közül. Ezzel szemben a *mintában szereplő* paraszti családokban egyáltalán nem mutatható ki a társadalmi felemelkedés.

Név	Születési év	Születési hely	Nemzetiség	Vallás*	Apa foglalkozása	Saját foglalkozása
Ács Margit	1929	Pécs	magyar	ref.	vasúti tisztviselő	tanár
Asztalos Zoltán	1926	Debrecen	magyar	ref.	kádármester	lelkész
Bakóczy László	1923	Debrecen	magyar	ref.	csizmadia	kereskedő
Balalik István	1931	Szentendre	magyar	r. k.	cipész	betanított munkás
Besseney Elvira	1916	Mándok	magyar	r. k.	takarékpénztár-igazgató	varrónő
Bodnár Julianna	1920	Debrecen	magyar	ref.	gazdálkodó	háztartásbeli
Boros Margit	1927	Debrecen	magyar	ref.	cseléd	háztartásbeli
Fahidi Éva	1925	Debrecen	magyar	zs., r.k.	fakereskedő	külkereskedő
Hamerli Antal	1934	Pécs	magyar	r. k.	kereskedő	szakmunkás
Horváth Emma	1919	Somogy-tarnóca	magyar	r. k.	gépész	raktáros
László Magdolna	1923	Budapest	magyar	r. k.	postás	postás
Mervó Sándor	1924	Szentendre	magyar	r. k.	hentes, mészáros	műszerész
Mócsai László	1930	Szentendre	magyar	r. k.	hentes, villanyszerelő	szakmunkás
Molnár Katalin	1925	Debrecen	magyar	ref.	tisztviselő	ápolónő
Németi László	1929	Magyar-homorog	magyar	ref.	kerékgyártó	minisztériumi főosztályvezető
Néray Vilmos	1919	Székely-udvarhely	magyar	ev.	katonatiszt	katonatiszt
Papp Viola	1913	Kézdiálmás	magyar	r. k.	kántor, tanító	tanár
Rózsa Irén	1923	Pécs	magyar	r. k.	szabósegéd	könyvkötő
Sinka György	1927	Kisvárd	magyar	ref.	lelkész	tanár
Szász Iлона	1923	Debrecen	magyar	ref.	asztalos, kádár	háztartásbeli
Szipál Márton	1924	Szolnok	magyar	r. k.	fotóművész	fotóművész
Toókos Ildikó	1924	Budapest	magyar	ref.	katonatiszt	háztartásbeli
Valentin János	1933	Szentendre	horvát	r. k.	kőműves	esztergályos
Zsámár József	1925	Budapest	magyar	r. k.	minisztériumi osztályvezető	gépészmérnök

Forrás: Hosszú Gyula összesítése alapján

* ev. = evangélikus, ref. = református, r. k. = római katolikus, zs. = zsidó

Szándékunk ezúttal az, hogy – elméleti síkon közelítve meg anyagunkat – néhány debreceni interjú segítségével olyan témákat és kérdéseket aktualizáljunk, illetve helyezzünk más megvilágításba, mint az idegenség identitásképző szerepe, a Horthy-kori (paraszti) társadalomszerkezet, vagy éppen a rétegspecifikus Trianon-trauma.

Az idegenség alakzatai egy tragikus életútban

Több szempontból is érdekes volt az egyetlen, zsidó származású alannal készített életútinterjúnk. Ez a munka azért (is) volt külön kihívás, mivel alanyunk megpróbáltatásait már papírra vetetette, méghozzá igen nagy sikerrel.⁸ Interjúnkban azonban Fahidi Éva elsősorban nem családi és személyes tragédiájáról (Auschwitzről), hanem életének debreceni éveiről számolt be, nagy mesélőképvel és éles pontossággal. Az interjúkészítőknek ugyanakkor esetében egy „professzionális alannal” kellett megbirkózniuk, aki könyve mellett iskolákban beszél a holokausztról, nemzetközi találkozókra jár, kiállításokat rendez a témával kapcsolatban, melynek ismeri magyar és külföldi szakirodalmát. Ám mindenekelőtt át is élte azt; valamint átélte azt is, hogy hogyan élt a háború előtt egy jómódú, kikeresztelkedett, asszimilált zsidó család Debrecenben. Erre voltunk elsősorban kíváncsiak – tehát ezúttal nemcsak módszertanában, hanem kicsit a szemléletében is követve a Centropát.⁹ A kiváló memóriájú, műveltségű és elbeszélőkészségű alannak köszönhetően kifejezetten tartalmasra sikeredett üléseknek most csupán egy igen tanulságos vetületére, az idegenségtapasztalatra koncentráltunk, megpróbálva felvillantani a jelenség szerepét alanyunk életútjában.

Mivel az interjú egyik legérdekesebb kérdése az identitásé volt, előljáróban két rövid elméleti alapvetést fogalmazzunk meg ezzel kapcsolatban: 1. Az idegenség fontos identitásképző tényező, mivel az identitás kijelölése – hasonlóan magához az idegenséghez – mindig egy *Másikkal* szemben történik. Tehát az identitásképzés másképp, mint az „idegenségtapasztalat feldolgozása révén nem is lehetséges.”¹⁰ 2. Azonban, ez közel sem jelenti, hogy az identitásképzés egyszeri és állandó. „Az idegen nem szubsztanciális, hanem relacionális fogalom, azaz nem eleve adott vagy észlelhető, hanem a kapcsolatba hozás formája.”¹¹ Vagyis, bár ismernünk kell, hogy „mihez képest” idegen, ám ez a viszonyrendszer nem állandó, hanem szituációtól, élethelyzettől függően változhat (vagy akár lehet egy élethelyzetben jelen több idegenségalakzat is).¹²

Az interjúalany, Fahidi Éva jómódú debreceni fakereskedő család gyermekeként jött világra 1925-ben, anyai (Weiss) ágról asszimilált felvidéki földbérlet, míg apai ágról északkelet-magyarországi, vallásos (város lakó) zsidó kisiparosok utódjaként. Az idegenség már a szülők esetében is nyilvánvaló, hiszen a család két ága két külön világnak tekinthető. Az apa *héderbe*¹³ járt, gyerekkorában pedig tartották otthon a szigorú vallási előírásokat. Ezzel szem-

8 Fahidi Éva élettörténetéből formált családregénye (Uő: *Anima Rerum: A dolgok lelke*. Tudomány, Bp., 2005) több nyelven megjelentetett, ismert alkotás.

9 A Centropa program elsősorban a zsidó családok 20. századi életével foglalkozik, amennyiben természetesen ez szétválasztható a soától. („Maguk a negyedik csoport, akik azért jöttek, hogy interjút készítsenek velünk, de maguk az elsők, akik azt kérdik, hogyan éltünk, és nem azt, hogyan haltunk meg” – idézte a Centropa régi honlapjának fejléce *Susana Hacker* újvidéki interjúalany gondolatát. – Sárdi Dóra szíves közlése.)

10 Fehér M. István: „A tiszta önmegismerés az abszolút más létben, ez az éter mint olyan...”: *Idegenségtapasztalat mint önmegismerés útja és közege*. In: Bednics Gábor – Kékesi Zoltán – Kulcsár Szabó Ernő, szerk.: *Identitás és kulturális idegenség*. Osiris, Bp., 2003, 11.

11 Hima Gabriella: *Az idegen-tapasztalat módozatai az Esti Kornél utazástörténeteiben*. In: Biczó Gábor – Kiss Noémi, szerk.: *Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útkeresése*. Csokonai, Debrecen, 2003, 366.

12 Az idegenségalakzatok összetettségének kérdéséhez Bartha Ákos: „Az autoritás mankói”: *Kísérlet Nagy Lajos Kiskunhalom című művének antropológiai olvasatára*. In: Bitskey István – Imre László, szerk.: *Tanulmányok a XX. századi irodalom köréből*. (Studia Litteraria XLVII: A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének Kiadványa) Debrecen, 2009, 46–54.

13 Zsidó elemi iskola.

ben a másik ágról így vallott alanyunk: „Az édesanyám családja édesapáménak a teljes ellentéte, ahol dísznót öltek minden évben. Minden volt tehát, csak kóser konyha nem. »Dolce vita« volt imádkozás helyett.” A neveletésben nem is kapott lényeges szerepet a válásos identitás. Ebben szerepe lehetett az anyai ág erősebb anyagi hátterének, de a kurzushoz való alkalmazkodásnak is: „Mi a keresztény ünnepeket tartottuk. Nem volt »hanuka« meg »széder este«, se semmi. De hát, ez így nagyon jó volt számomra, mert az összes szomszédgyereknél is így volt. Ez is belejátszik abba, hogy nem éreztem magam másnak.” Ehelyütt érdemes megfontolni azt a xenológiai ténytet, miszerint az ember „territoriális lény: e territoriális magatartást a biztonságra való törekvés, a cselekvés hatékonysága és az identifikáció motiválja.”¹⁴ Egy példán keresztül megvilágítva: a gyermek sem tesz különbséget játszópajtásai között – azzal játszik, aki körülötte van: „Kis tót barátain lehet, hogy még ma is kirakják az öt pozíciót a balettbén. Színdarabokat adtunk elő, énekelünk, ők pedig megtanítottak engem ostort fenni” – eleveníti fel (közel sem „neobarokk”) felvidéki élményeit alanyunk, nosztalgiaival emlékezve meg a család birtokán dolgozó szlovák cselédekről.

Nyilván neveltetésí okai voltak, hogy a territoriális identitás felülkerekedhetett a vallásin/származásin. A család egzisztenciális biztonsága, a keresztényi üzletársakkal is bíró apa munkájának hatékonysága ugyanis ezt kívánta – vagyis az asszimilációt, az integrációt.¹⁵ Fahidiék ennek szellemében 1936-ban katolicizáltak (Debrecenben!). Alanyunk a Svetits Katolikus Leánynevelő Intézetbe került, vagyis saját szavaival: a „zárdába”. Hangsúlyozandó, hogy semmilyen pejoratív él nincs e kifejezés mögött, nála a „zárdá” a minőségi oktatás egyik debreceni fellegráráként jelenik meg az interjúban. Esetünkben azonban másért is fontos az intézet: „1943-ban Debrecenben, a zárdában nemhogy nem zsidóztak, hanem egy félreérthető hang nem volt. [...] Ez, gondolom, Mellau Márton igazgató urunknak volt köszönhető”. Egy évvel a német megszállás előtt, a három (Fahidi szerint – a Numerus Claususszal – négy) zsidótörvény után alanyunk tehát maradt a territóriumán belül, vagyis a harmadik, faji alapú zsidótörvény után mondhatjuk úgyis: burokban.

Ugyanakkor az emlékező-elbeszélő a gyermekkori ártatlanság fent vázolt idilljének fenntarthatatlansága mellett tör lándzsát: „Ma is úgy gondolom, hogy sokkal jobban elválasztja az embereket a vagyoni helyzetük, és mindaz, ami a vagyoni helyzetükből adódik, mint bármi más. Magyarul: azok a kislányok, akikkel én a zárdába együtt jártam, azok körülbelül azon az anyagi bázison nőttek fel, mint amin én. Tehát ebben a dologban teljesen egyformák voltunk. Ez nagy összetartó erő, és nagy elválasztó erő is tud lenni más rétegektől.” Kivételes műveltségű alanyunk (három nyelven olvas szépirodalmat) említi is analógiaként a Puszták népét, pontosabban Ilyés művének kapcsán az identitás kérdését: „Amikor sokkal-sokkal később, elolvastam a Puszták népét, tulajdonképpen akkor ébredtem rá, hogy milyen viszonylagos lehet az ember számára, ami természetesnek tűnik.”¹⁶ Vagyis: a személyes kirekesztettség élménye ébreszti rá azokra a szociális anomáliákra, melyeknek 1944 előtt egyik élvezője volt ő, és családja is.

14 Alois Wierlacher: *Kulturwissenschaftliche Xenologie. Ausgangslage, Leitbegriffe und Problemfelder* In: Uó, Hrsg.: *Kulturthema Fremdheit Leitbegriffe und Problemfelder kulturwissenschaftlicher Fremdeitsforschung*. Iudicium, München, 1993, 62. – Idézi: S. Varga Pál: *Idegenségtudomány*. Budapesti Könyvszemle 8. évf. (1996. 1. sz.) 16–25., 22.

15 Az asszimiláció fogalmával szemben az integrálódás, illetve a befogadás-beilleszkedés és az önfeladás-önmegtartás fogalmáról lásd Prepuk Anikó: *A neológ sajtó a zsidóság társadalmi befogadásaért a 19. század utolsó harmadában*. Budapesti Negyed 16. évf. (2008. 2. sz., nyár) 187–224., különösen 187–191.

16 Ilyésnél – és általában a népieknél – a kiemelkedéssel járó identitásvesztés létező problémaként jelenik meg. A *Puszták népében* az elbeszélői ént ennek megfelelően már az „eltávolodó élményközélség” antropológiai kategóriájába helyezhetjük. (Ezt példázza az elbeszélő „egyre hatalmasodó szelöltetési rögeszméje” – melyet hosszasan értelmez is aztán. Ilyés Gyula: *Puszták népe*. In: Uó: *Regények I. Osiris, Bp., 2003, 142.*)

Az identitás szempontjából tehát az „anyag bázis” volt a meghatározó életében, nem pedig a zsidóság tudatnak egyébként is életveszélyessé váló „hajszályökei” (Illyésnél¹⁷ maradvány). Vagyis: „Az, hogy mi egyforma körülmények közt éltünk, jobban egyformává tett bennünket, mint az, hogy zsidók voltunk vagy nem voltunk zsidók.”¹⁸ Sőt, a család az össznemzeti traumához, Trianonhoz is érzékenyen kötődött, ami ugyancsak szoros szál a „keresztény középosztály” és a teljes asszimiláció küszöbére jutott familia között. Az interjúban elhangzik az a meglepőnek tűnhet, ám teljesen logikus mondat, miszerint számukra a trianoni döntés családi tragédia volt (nem úgy, mint a később tárgyalt paraszti származású Bodnár vagy Boros esetében), hiszen az újonnan meghúzott határ földrajzilag kettévágta a családot, annak egy részét Csehszlovákiához csatolva. (Ehelyütt akár eszünkbe juthat Konrádek berettyóújfalui vaskereskedése, az ajtófélfára szegelt zsidó imádság [mezüze] melletti Nagy-Magyarország térképpel és a közismert irredenta felirattal [„Nem, nem, soha!”] „Csonka Bihar” fővárosában.¹⁹)

Az említett burok és az asszimilációba vetett hit egy esős vasárnapon, 1944. március 19-én kezdett végleg foszladozni, mivel alanyunknak (egy beköltöztetett tiszt révén) immáron a náci Németország fizikai közelségével kellett (volna) megbarátkoznia. Hamarosan megkezdődött a gettósítás is, így Fahidinek április 29-én szembesülnie kellett a külvilággal: „A burokból tulajdonképpen akkor ocsúdtam fel, amikor be kellett költöznünk a gettóba.” Mindemellett az egész család reménykedett, hitt abban, hogy nem kerülnek jó néhány, (Cseh)Szlovákiában ragadt rokonuk sorsára, akiket már 1942-ben deportáltak. Alanyunk kapcsolódó szöfordulata a „bűnös optimizmus”. Vagyis: „Nem akartuk tudni. [...] Akinek esze volt, és akinek horizontja volt, az legkésőbb 1938-ban elment. Nemcsak Magyarországról, Európából. Mert nagyon sokat számít az, hogy az ember honnan jön. Meghatározó! Meg milyen messzire tud ellátni? Az én szegény apám Fehérgyarmattól eljutott Debrecenig. Összeszerzett magának egy óriási vagyont – odáig látott.” Abszurd módon még az Auschwitzba tartó marhavagonban is bizakodott a család.

17 Illyés esszéje a közösségi összetartó erőről: Illyés Gyula: *Hajszályökek*. In: Uő: *Hajszályökek*. Szépirodalmi, Bp., 1971, 235–267.

18 Itt jegyezzük meg, hogy egy korábban, nem a projekt kapcsán készített interjúban, az 1938-ban Kecskeméten értségszűz, kereskedő családból származó Krausz (Kádár) István megemlíti, hogy „a közvélemény általában hajlandó egy kalapba venni a zsidókat. No most erről szó nem volt. Jellemző volt mondjuk: nem volt egy élénk kávéházi élet [Kecskeméten], de azért az egy olyan napirenden lévő dolog volt, hogy egy Beretvási Szálló, amelyiknek volt egy kávéháza, hogy oda viszonylag jómódú polgárság tagjai azért úgy, az ebéd után egy feketekávéra betértek, vagy egy pohár sörré – vagy mit tudom én mire. Na most ott nem voltak éles határok, tehát ilyen, hogy zsidó vagy nem zsidó, inkább emberi kapcsolatok kérdése volt, vagy szakmai kapcsolatok kérdése. Mondok egy példát: az ügyvédek azok egy helyen, egy asztalhoz ültek a kávéházban, mert a szakma összehozta őket; vagy ugyanaz volt jellemző az orvosokra. Már egy külön téma volt a zsidó kereskedők kérdése, tudniillik ennek a megfelelő keresztény része szinte alig volt [meg Kecskeméten]. Ez jellemző [volt].” Tehát „Kecskeméten volt egy viszonylag erős értelmiségi réteg, amelyik főleg jogászokból és orvosokból állt a zsidók körében. Ez volt az egyik kaszt. Teljesen érthető, hát volt nekik egy kulturális szintjük. Szinte kivétel nélkül önálló ügyvédek és orvosok. Hát abban az időben ezek magánorvosok voltak és ügyvédek. Ezek általában ilyen közép jómódú társaság[ok] volt[ak], tehát nem voltak köztük dúsgazdag emberek, de jómódúak voltak. Jól éltek, jól kerestek. Az értelmiségi mivoltuknál fogva alkottak egy kasztot. Mert az ő számukra egy zsidó nagykereskedő, aki vagyoniilag esetleg még fölöttük is állt, de intellektuális szintjét illetően alattuk volt. És ez megint egy kaszt volt. De ebbe még kicsit mindig benne van a vagyon is, mert ugye ez egy életvitelt jelentett. S az életvitel az meghatározta a kapcsolati kört, mert vagy tudott valaki a színházban páholyba ülni, vagy nem tudott a páholyban ülni. Vagy tudott a Beretvási Szállóba minden délután beülni, meginni egy kávét és eltrécselni egy szivar mellett, vagy nem tudott, nem tudta ezt megtenni. Ez egy ilyen, ilyenforma kasztosodás volt. Lejjebb azután ez így már ez már nem vált szét. Tehát az első kategóriában [középosztályi szinten] ez úgy nem vált szét, viszont nagyon éles határt jelentett, hogy ugye voltak ott ortodox zsidók és nem ortodoxok. Az ortodoxok azok el is különültek, meg el is különítették őket, mert ők egy más életvitelt reprezentáltak, és természetes volt szinte a különválás.”

19 Konrád György: *Elutazás és hazatérés: önéletrajzi regény*. Noran, Bp., 2001, 20–21.

A burokból való végleges kiszakadás ennél azért korábban, legkésőbb a téglagyárba vonuláskor megtörtént. Az emlékező perspektívában itt már nyoma sincs a megértő debreceni barátoknak, a befogadó szellemiségű tanároknak: „Hajtottak minket az úttesten, a járdán pedig bámészkodtak az emberek. Csönd volt, de úgy éreztem, hogy meglehetősen nézett bennünket Debrecen város lakossága.” Ez az a pont, ahol végképp nem függetlenítheti magát (66 évvel később nyilatkozó) alanyunk a következő napok tragikus történéseitől, komplett családjának meggyilkolásától. Mindez szakmai kérdéseket is felvet. A történész örökös rekonstruálási igyekvése ugyanis itt felmondja a szolgálatot. El kell fogadni korlátainkat, mert ezen a ponton túl tényleg csupán különböző narratívák vannak, a kimért, vegytiszta igazság immáron megismerhetetlen. Merthogy: ki fogja bizonyíthatóan bemutatni és milyen források alapján azt az egyébként valóban kardinális kérdést, hogy mi járt a debreceni lakosság (különböző rétegeinek) fejében a zsidóság (ekkor még számukra sem feltétlenül egyértelmű) sorsának láttán?

Alap gondolatunkhoz visszatérve, a deportálással Fahidi Éva első „(kvázi)keresztény-középosztálybeli” identitásmoddelle megbukott, és ezzel az asszimiláció kísérlete is zátonyra futott. Két lehetőség nyílt ekkor számára (sorstársaihoz hasonlóan). *A napfény íze* című film hőse mintázza az egyik utat, aki (bár csak 1956 után) visszazsidósítja ötven éve átmagyarosított nevét.²⁰ Ennek a mintának végpontja a „alijázás”, vagyis a Közel-Keletre való visszatelepülés. A vissza a gyökerekhez elvén túl azonban a kor politikai hangulata, az eddig vallott polgári erények (és az egész Horthy-kurzus) 180 fokos ellentéte, a kommunizmus is kiutat jelenthetett. Bár ezt a bizakodást alanyunk ma már jóindulatú önrónóiával szemléli, fontos látni és láttatni (főként az oktatásban!) az új hit őszinte vállalását: „1945 után nagyon lelkes kommunista lettem, mert hisz’ a kommunizmusban ez a lényeg, hogy szüntessük meg az osztálykülönbséget, minden ember egyforma, hurrá! Én azt hittem, hogy megváltom a világot, most rendet csinálunk, felépítjük az új Magyarországot, ahol minden ember egyforma, mindenkinek egyforma jogai vannak. Mi lesz itt, emberek! Én akkor életem egyik legboldogabb korszakát éltem.”

Nem tartott sokáig. Az 1948-ra kiépülő kommunista diktatúra a holokauszt borzalmainak távlatából is elviselhetetlen és vállalhatatlan volt: „1947–48-ban jön velem szembe Debrecenben Fürst Matyi bácsi, lóg az orra a földig. »Matyi bácsi, mi baj van?« »Hát én úgy gondoltam, hogy nem várom meg, míg kitelepitenek, hanem kiköltözöm.« És ez valami rettenetes volt! Ugyanis, abban a másodpercben rájöttem arra, hogyha az én apám meg az én anyám él, akkor én most költözöm, vagy megvárom, amíg költöztetnek.” A személyiség jószereivel meg sem tudta kísérteni a család elvesztése miatti gyász munkát, máris újabb traumatikus élménnyel lett terhelt.²¹ Az újabb – immáron önként vállalt – burok is szétrepedt. Érdemes ehelyütt (búcsúzasképp) kicsit hosszabban idézni alanyunk folytatódó monológját, de nem csak itt, tanórán is! Alábbi gondolatai ugyanis kulcsfontosságúak a 20. századi – roppant különböző gyökerű és jellegű, ám a kirekesztő attitűdében nagyon is hasonló – totalitárius rezsimek megismerésében:

„Nem tudom kellő szavakkal ecsetelni, hogy ne legyen komikus: összedőlt a világom – akkor utoljára. Ugyanis azóta már semmiféle illúzióm nincs. Tehát az én számomra [a kommunizmus] az utolsó szalmaszál volt, amibe kapaszkodni tudtam, minekutána végigcsináltam Auschwitzot, elvesztettem a szüleimet, elvesztettem a hitemet, mindent elvesztettem. És ahogy ott álltam szemben Matyi bácsival, elvesztettem a hitemet ebben a szép, új Magyarországon is! Ugyanis annak a szegénynek,

20 *A napfény íze*, 1999, rendezte: Szabó István.

21 A sikertelen gyász munka melankóliába való fordulásának egyik legeklatásabb példája Németh László regénye: Németh László: *Gyász*. Franklin, Bp., 1935. A traumaelmélet műelemzési modelljét adva a jelenség személyiségre gyakorolt hatásának bemutatásához: Takács Miklós: *Trauma és irodalom viszonya* Cseres Tibor Hideg napok című regényében. In: Bitskey István – Imre László, szerk.: *Tanulmányok a XX. századi irodalom köréből*. (Studia Litteraria XLVII: A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének Kiadványa) Debrecen, 2009, 112–119.

akit deportálnak, teljesen mindegy, hogy most Németországba deportálják, vagy Biharröcsögére kell elmennie. Éppúgy elvesznek tőle, éppúgy megint nem ember, éppúgy megint sárba tapossák, és éppúgy megint megalázzák. Nem azért, mert bármit csinált, hanem azért, mert ennek, vagy annak, vagy amannak született. És akkor hol vagyunk, kedves elvtársaim? Ott vagyunk, ahonnan elindultunk.” Összefoglalva e jellemzően régióbeli, tragikus történet mérlegét: a Fahidi családot egy már nem vállalt (zsidó) identitás miatt pusztították el (minthogy a Fahidiak számára az anyagi bázison nyugvó középosztálybeli identitás volt meghatározó), míg a hírmondóba megmaradt sarj a vállalt új (kommunista) identitás családi (ezúttal anyagi) összeférhetetlenségét imaginálja. (Csak imaginálja, mert családja már nincsen.)

Talán nem is érdemes külön hangsúlyozni, milyen ideális oktatási segédanyag lehet egy-egy kifejezetten kényes kérdéseket boncolgató interjúrészlet, melyekből szándékozunk is mutatni néhány kiragadott példát. Megjegyzendő, hogy az interjúkészítő a hanganyagból összeollózott szemelvényeket sikerrel tudta beépíteni az egyetemi szemináriumi munkába. Valószínűleg azonban nemcsak egyetemi szinten lehet működőképes ez a modell. Sőt, a középiskolákat már nem is az interjúk „fogyasztásába”, hanem egyenesen azok (tanári felügyelet melletti) készítésébe próbálja bevonni egy újabb (államilag támogatott) projekt.²² Mindezen üdvözlendő törekvések egyébiránt illeszkednek abba a régóta zajló elméleti diskurzusba, mely a különböző emlékezeti metódusokról, a traumatizált történelmi eseményekről, a közelmúlt múlttá válásáról stb. folyik különböző humán tudományok teoretikusai között. Kollektív, kommunikatív és kulturális emlékezet, illetve az emlékezeti helyek – néhány kiragadott hívó szó, melyekre reflektálnak ezek a viták.²³ A készített interjúk mindazonáltal már akkor is elérték céljukat, ha „csupán” felkeltik a diákok érdeklődését közelmúltunk történései iránt. A kibeszél(tet)éssel ugyanis segítenek emberközelibb képet kialakítani egy kifejezetten embertelen századról.

Megtörtént történelem, vagy magánmitológiánk fogságában?

Vannak – szintén közszereplő – interjúalanyok, akik nem végigszenvedték, hanem (a szó szoros értelmében véve) végigélték a 20. századi történelmet. Élettörténetük egy s más részletét ők is rendszeresen megosztják a nagyközönséggel, azonban merőben más módon, más céllal és más fórumokon. Szipál Mártonnal, az ismert fotóművésszel (és nem kevésbé: ismert médiaszemélyiséggel) készített projektanyagunk sok tanulsággal szolgált a tekintetben, hogy hogyan lehet „celebsztorikat” hiteles életúttá formálni. Lehet-e egyáltalán (és szükséges-e) kerek történetet szőni ezeket, vagy a történetek épp fragmentáltságukban adják vissza leghitelesebben a történelmi távlatok iránt jobbra mikroszinten érdeklődő egyén (gyakorta csupán utólag ok-okozati összefüggésbe helyeztet) életútját?

Szipál Márton jómódú fotóművész családba születve 1924-ben a debreceni aranyifjak gondtalan életét élte a negyvenes évek elején, majd repülőgép-pilóta lett a világháborúban. A háború végén a szovjetek elhurcolták málenkij robotra, visszatérve azonban az ötvenes években sikeres fényképész-szövetkezeti igazgató lett, majd ötvenhatban Amerikába disszidált, hogy Hollywoodban élve, világhírességek elismert fotósaként utazhassa be a világot. Öt felesége volt, tizenkét éve költözött haza. Van miről mesélnie, ám általában

22 <http://www.emlekpontok.hu/hu/projektadatok> (Letöltve: 2011. 03. 13.) Ezzel némileg rokon a Centropa Student program törekvése: <http://centropastudent.org/?nID=26> (Letöltve: 2011. 03. 16.)

23 Az egyik legfrissebb vonatkozó kötet: Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010.

ugyanarról (USA, hírességek, feleségek) kérdezik, így az interjú fő módszertani kérdése az alábbiakban foglalható össze: sikerül-e „Martin”-t kibillenteni a megszokott klisékből.²⁴

Bár a választ majd az oktatásban/kutatásban kipróbált anyag alapján kaphatjuk meg, érzé-
seink szerint a kísérlet részben sikerült. Látnunk kell, hogy minden alanyunk megvan a saját
kedvenc történetelbeszelési sémája, ami közismert emberek esetében idővel akár „magánmito-
lógivá” is magasztosulhat, abban az értelemben, miszerint alanyunk immáron nem elsődlege-
sen emlékeire, hanem az emlékei által keltendő elvárásokra koncentrál. Magyarán: „*Ha kérde-
znek, azért teszik, mert egy sikeres amerikai magyar vagyok, tehát amerikai módon, szellemes sztorikban
kell tálnom a megvalósult amerikai álom példázatát.*”²⁵ Mindez persze nem tudatos taktika, és a
sikertörténeteknek számunkra is van funkciója, mert nélkülük nehezen juthatunk mélyebbre.
Így a beilleszkedés kezdeti zavarainak megismerése, vagy az amerikai magyar közösséggel
való kapcsolat (pontosabban annak hiánya és a jelenség szociológiai okainak) megértése sem
lehetséges a későbbi, sikeresség okainak, körülményeinek (szerencsefaktor, jó időzítés, alkati
tulajdonságok) és szimbólumainak (Hollywood, Rolls Royce) ismertetése nélkül.

Tagadhatatlan, hogy alanyunk és környezete elsősorban nem alakította, nem is elszen-
vedte, hanem mindenekelőtt (ki)használta a „nagybetűs” történelmet. A legjobb példa erre
talán az ötvenhatos események taglalása. Az argumentáció követi a felépített imidzset
(ami ugyanakkor nem jelenti, hogy feltétlenül hiteltelen lenne a történet): „*Azt hiszem, a
Lovag utcán laktam 1956 októberében, ami a Nagymező utcából nyílik. De én nem láttam ott se
lövést, se semmit. Az volt a második nászutam. Az egész forradalom alatt a hálószobában voltam a
második feleségemmel. Nem láttam halottat az utcán. Csak hallottam, hogy például az Üllői útnál
fasírozottat csináltak a tankok az emberből. Borzalmas lehetett. Hát a franc akarta ezt megnézni,
nem mentünk ki.*” Hasonlóan „szipálos” módon emlékezik meg alanyunk barátai disszidá-
lásáról is: „*Tomi meg a Győző a két feleséggel azért akartak elmenni tulajdonképpen, mert már itt-
hon kicserélték a feleségüket: a Tomi ment a Győző feleségével, a Győző meg a Tomiéval. Egymásba
szerettek, de itt Magyarországon nem lehetett ilyet megcsinálni, hogy kicseréli a szövi [szövetkezeti]
elnök a feleségét a műszaki vezetőjével [...] Ezért akartak inkább kimenni, nem a politika miatt. És
együtt elhatároztuk a forradalom alatt, hogy: »Gyerekek, kimegyünk Amerikába!« Előtte nem is
volt erről szó köztünk komolyan, de azokban a napokban gyorsan kellett dönteni.*” Mondhatjuk,
hőseink sodródtak az eseményekkel, mindemellett pedig megvan bennük a mersz, hogy
belevágjanak az ismeretlenbe. Ugyanakkor a nyugati fotószakmával kapcsolatban lévő,
több díjat is begyűjtő baráti társaság nyilván nagy lehetőséget látott a vasfüggöny (meg-
határozhatatlan idejű) felgördülésében. Ez pedig valószínűsíthetően legalább olyan súlyú
tényező volt a döntésben, mint a magánéletbeli problémák.

Mindazonáltal az interjú készítése alatt nem szabadott szem elől téveszteni, hogy kinek
(is) készítjük az anyagot. Oktatási segédanyagról (is) lévén szó, egyrészt helyenként „koz-
metikázni” kellett egynémely részletet a szerkesztés során, ugyanakkor nem kellett feltét-
lenül ódzkodnunk az ismertebb (esetenként sekélyesebbnek érezhető) részek beemelésétől.
Mínthogy munkánk az internetes megjelenésre épül, a tanuló interneten szörfözve juthat
el majdan legkönnyebben az anyaghoz. A név és a kis bevezető rész alapján ráismerve a
médiából inkább látott, mintsem olvasott személyiségre, mintegy kapufunkciót tölthetnek
be a már esetleg általa is hallott részek (például: Rákosi mikrofonzsinórjának elvágása,

24 Erre, vagyis a kész szövegpanelekre vonatkozóan Szilágyi Miklós: *A személyes paraszti tudás érvé-
nyessége. Kisújszállás társadalmi és gazdálkodása egy száz évet élt parasztgazda emlékezetében.* Akadémiai,
Bp., 2006, 7–27.

25 Az önéletírás referencialitásának kérdéskörét is érintve, a probléma – sok tekintetben a szóbeli
megnyilatkozásokra is érvényes – friss szellemiségű elméleti összefoglalóját adja: Dobos István: *Az én
színrevoittele: Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban.* Balassi, Bp., 2005, 7–27.

kézfogás a Camp Kilmeren Nixonnal, John Wayne-sztorik). A megfelelően strukturált szöveg azonban tovább olvastatja magát. Pár sorral lejjebb megtudhatja diákunk, hogy angoltudás nélkül milyen nehézségeket jelentett például – szó szerint – a napi betevő falat megszerzése, illetve miként is kezdődött ez a szakmai sikertörténet. („*Eleinte nem találtam állást. [...] A világon legtöbbet kiállított és díjazott fényképészek között voltam, és nem kaptam állást. Kaptunk pénzt és segélyből éltem hónapokig.*”) Megbontva valamelyest a permanens sikertörténet toposzát, igyekeztünk rámutatni az alany szavai által, hogy az itthon népszerű, elismert személyiségnek teljesen újra kellett építenie imágóját (Marciból „Martin”-ná válva) és újra bizonyítania kellett szakmai tudását egy idegen közegben – hasonlóképp, mint tette Puskás, aki (szintén ötvenhatosként) komoly súlyfelesleggel érkezve Madridba, szinte közneveltség tárgyából építette fel magát Öcsiből „Pancho”-vá.

Megfelelően felépítve üléseinket, figyelemmel viseltetvén az alany hangulati ingadozásaira, a kereké szőtt sztorik mögül nemcsak a nehézségek, hanem a kifejezetten tragikus elemek is előhívhatóak voltak (mivel ez az egyéni életút sem kerülhette meg a történelem sötétebbik oldalát). Így derült ki, hogy a ma már kifejezetten extrovertált személyiségnek nemigen voltak gyermekkori barátai Debrecenben. Aki pedig volt, azt épp a „nagybetűs” történelem tiltotta el tőle: „*Egy zsidó barátom volt, a Rényi Péter. [...] Mikor bejöttek 1939-ben ezek a zsidódolgok [zsidótörvények, 1938-tól], akkor azt mondta az apja a fiának, hogy mondja meg nekem, mi ne nagyon találkozzunk nyilvánosan, mert az Marcira nem lesz jó hatással, ha teveled együtt látnak. Mi azért nagyon jó barátok maradtunk, de nem jártunk soha együtt az utcán. Debrecen kicsi. [...] Akkor nem is tudtam olyan sokat erről, a politika nem érdekelt, csak ez nagyon érdekes volt, hogy az apja ilyet mond nekem.*”

A kirekesztő politika kulminálásával, a deportálással pedig szó szerint szembetalálkozott alanyunk: „*Amikor katona voltam, és szerelvény ment el zsidókkal, kiszálltak, és beszéltem egy sráccal. [...] Mondta, hogy egyik nagybátyja a Metro-Goldwin-Mayernek valami rokona. Mikor Hollywoodban voltam, nem mertem elmenni ezekhez a filmigazgatókhoz, pedig nekem a Foxnak az igazgatója jó barátom volt. De ezekhez nem mertem elmenni. Nem mondhattam meg nekik, hogy a te rokonoddal, akit vittek épp Auschwitzba, én beszéltem mint repülőszázados.*” Itt sem lehet ugyanakkor eléggé hangsúlyozni a vizuális emlékezet szerepét, mivel a fotóművész egészen addig, míg elő nem került osztályának 1942-es érettségi tablója, állította, hogy nem emlékszik senkire. A kép láttán azonban egymás után jöttek elő az arcok, és a gyakran nem kevésbé tragikus sorsok. („*A piariban az osztályelső egy szegény gyerek volt, és 10 pengőért nekem mindig megírta a dolgozataimat. És érettségikor jött hozzám: »Marcikám, most leérettségizünk, de az életben kinek fogod adni azt a 10 pengőt, hogy megírja a dolgozatodat?« Fölszállok később a villamosra, és a barátom jegyeket lukaszt [...] Úgy szégyelltem magamat, hogy majd elsüllyedtem, nekem már két üzletem volt akkor Debrecenben. Ő tudta is, nagyon ismert voltam már akkor.*”)

Meg kell említeni, hogy ennek az interjúnak éppen a kifejezetten bőségesnek ígérkező fotóanyag reményében kezdtünk neki, bár majdnem hamar elillantak ebbéli reményeink (a debreceni stúdió 1944-ben bombatalálatot kapott, és a megmaradt képek csak az utolsó ülés napján kerültek vissza Martinhoz). A végül előkerülő, kiválasztott mintegy ötven fotó segítségével mindazonáltal bepillantást nyerhettünk a korabeli fotóművészetbe is – annak elméleti és gyakorlati világába egyaránt. Az interjúnak igyekeztünk adni egy szakmatörténeti medret, melyet alanyunk mesélőkedve kifejezetten segített; megmutatva, lerajzolva, elmagyarázva a különböző fotótechnikai eljárásokat. A minél hitelesebb háttérhez, a megfelelő hangulat elősegítéséhez, és nem utolsósorban a fotótechnikai eljárások megértéséhez az utolsó ülést a budapesti *Mai Manó Házban* tartottuk (köszönet illeti az intézményt a lehetőségért), egy a debreceni Szipál Stúdióval hasonló berendezésű műteremben. Így, reményeink szerint, az elkészült anyag az oktatásbeli használhatóság mellett a fotótörténet iránt érdeklődő szakmabelieknek is hasznára válhat.

Néhány példa a paraszti mentális valóságképből

Az idegenség és identitás összjátékának, valamint az imágó énképkonstruáló metódusainak problematikája után a következőkben arra keressük a választ, hogy egy-egy interjú segítségével hogyan lehet más megvilágításba helyezni olyan témákat, mint a társadalomszerkezet, a zsidókérdés, a Trianon-trauma vagy épp a város-tanya kapcsolat. Ehhez két olyan debreceni életútinterjút használtunk fel, amelyek készítése során a fenti kérdéskörök is szándékoltan szóba kerültek.

Az utóbbi időben úgy tűnik, az osztály mint fogalom egyre inkább kiüresedőben van, ami legfőképp a posztmodern történetírás egyik következményeként fogható fel. Ahogy azt Alan Kidd és David Nicholls évekkel korábban megfogalmazta: az osztály „jelentése mindinkább nehezen értelmezhetővé vált” az ezredfordulóra²⁶, sőt egyesek túldramatizálva a posztmodern történetírás következményeit Kasszandra-szerű jóslatokba bocsátkozva már-már a társadalomtörténet végét vizionálták. A kérdésben az említett szerzőpáros ugyan törekedett a mértéktartó állásfoglalásra, mégis, aligha lehet kétségünk pártosságuk felől a következő sorokat olvasva: „nem kell elvéreznünk, hogy megvédjük az »osztályt«, és nem kell a fogalmat elhagynunk sem, ha már nem szolgálja tovább a történeti megismerést. Sőt, egyelőre a történészek továbbra is széles körben használják a kifejezést, s kétségtelen, hogy használni is fogják egészen addig, amíg elő nem hozakodnak egy megfelelő alternatívával.”²⁷ Hogy az erre irányuló törekvések szüntelen zajlanak, afelől semmi kétség; legtöbbször ezt az alternatívát pedig a csoport fogalmában találták meg, amivel az osztályt konstruáló érdek helyébe a csoportot képző identitás lépett. Ezek után „elsőrendű kérdéssé válik, hogy ki minek tekintette és miként alkotta meg magát társadalmi értelemben. [...] Ily módon felértékelődik a szubjektivitás és a mindennapi életgyakorlat súlya és szerepe a társadalmi struktúra fogalmi megkonstruálása során.”²⁸

Ezeket a gondolatokat a *Tér és Társadalom* tematikus, elitről szóló számának hasábjain nem is oly régen éppen Gyáni Gábor vetette föl. Eme törekvés – amit egyébként egy pécsi visszaemlékező segítségével próbált formába önteni – talán kissé váratlanul hat azok után, hogy az utóbbi időben Gyáni a makrocsoportok szétbontása mellett tört lándzsát. Ugyanakkor munkásságában e problémafelvetés mondhatni magától (is) értetődő állomás, hiszen olyan kérdések foglalkoztatják ez idő szerint is erőteljesen, mint a történelmi tapasztalat, az *agency history*. Ennek mottóját egyik előadása után kötetlen beszélgetés formájában úgy foglalta össze, hogy *minél többet megtudni róluk, általuk*. Ha már a történetírás érdeklődési homlokterébe legutóbb az emlékezet, a mentális valóság került, akkor miért ne lehetne ennek segítségével olyan, korábban mechanikusan tárgyalt, gyakran statikusnak beállított formákról is többet megtudni, mint a társadalomszerkezet. Gyáni erre tett kísérletet akkor, amikor Pécs polgári és középosztályi világáról *egyetlen* személyi tudaton keresztül rajzolt újszerű képet.

Debrecen esetében – igaz, a paraszti társadalom vonatkozásában – erre jó lehetőséget nyújt két, korábban utalásszerűen említett életútinterjú. Bodnár Julianna 1920-ban egy 25 kat. holdon gazdálkodó tanyasi parasztcsaládban látta meg a napvilágot első gyerekként (idővel még négy testvére született), Boros Margit pedig – ki Bodnártól hét évvel volt fiatalabb – tizedmagával nőtt föl egy cselédcsaládban, amely a két világháború között több

26 Alan Kidd – David Nicholls: *Introduction: The Making of the British Middle Class?* In: Alan Kidd – David Nicholls eds.: *The Making of the British Middle Class? Studies of Regional and Cultural Diversity since the Eighteenth Century*. Sutton Publishing, Cornwall, 1998, xv–xl., xvii.

27 Alan Kidd – David Nicholls: i. m. xix.

28 Gyáni Gábor: *A magyar polgári elitek értékrendszere és regionális változatai*. *Tér és Társadalom* 24. évf. (2010. 2. sz.) 5–16., 8.

alkalommal költözött a kedvezőbb megélhetés reményében egyik tanyáról a másikra, vagy éppen hosszabb időre a Viczmándi-uradalomba.

Már a kérdés értelmezése, hogy a parasztság milyen társadalmi rétegekre bomlott, önmagában is gondot okozott a visszaemlékezők számára, csak többszöri nekifutásra sikerült olyan válaszokat nyerni, amelyek többé-kevésbé használhatók a paraszti társadalomszerkezet mentális valóság formájában történő leképezésére, rekonstruálására. Előrebocsátjuk, hogy az így nyert kép eredeténél fogva egyoldalú, töredezett, és ráadásul erősen hiányos is. Már a témával kapcsolatos nyitó beszélgetés – hogy miként vélekedett például Bodnár a középparaszt kifejezésről – rendkívül tanulságos: „*mi úgy mondjuk, nem a nagygazdák vagy a [nagy]birtokosok, mert azokat én közelebről csak névről tudom*”. Ezek után úgy tűnik, a nagygazdák név szerinti számontartása kiemelt szerepet játszott abban, hogy a 25 holdas család pontosan elhelyezhesse magát a birtokosi (paraszti) társadalomban. Az effajta emlékezet egyértelműen az oldalirányú (horizontális) és a hierarchikus (vertikális) kötődési pontok struktúrában való kijelölésére szolgált.

Ugyanakkor megfigyelhető, hogy Bodnárék családja még a rokonságon belül is pozicionálta magát. A családi emlékezet élénken őrizte az apai nagyapa már-már mítikusba áthajló mély tiszteletét (mely szövegpanelek többnyire központi jelentéssel bírnak az emlékképek felidézésében). Eszerint a nagyapa „*mind az öt gyermek[é]nek földet adott. Tanyás földet, mert lakni egy sem lakott vele. Mikor megesküdtek, akkor egy kis földet, 15–20–25 holdat, melyik hogy érdemelte, mert nem egyformán adta. És akkor lovat, szekeret, tehenet adott nekik. Mindet így házasította ki az idős nagyapa, az a 1857-es születésű nagyapa. Mind az öt gyermekének házas ingatlant adott ott kint a tanyán. És hogy tudjon megindulni, jószágot, mindent adott neki*.”

Különös megfigyelni, hogy ezzel a telekaprózódással nem a család deklasszálódásának képe őrződött meg Bodnárban, hanem épp ellenkezőleg, ez tette lehetővé családja jólétét, megélhetését. Ugyanakkor, ha jobban szemügyre vesszük, a szüleivel alkotott családja kiemelt helyet kap a nagycsaládi „legendárium” szerint, mivel a 15–20–25 hold juttatásból nekik 25 hold került – érdem szerint – a tulajdonukba; legalábbis ahogy Bodnár azt igyekszik beállítani. Végül is Bodnár emlékezete – nyilván a családi emlékezeten keresztül – úgy őrizte meg saját pozícióját a paraszti társadalmon belül, hogy a család egyfelől számon tartotta név szerint azokat, akik a *környezetükben* náluknál módosabbak voltak, vagy – ahogy Bodnár megfogalmazta – akikkel „egy szinten” álltak; másfelől igyekezett a nemzetségen belül is pozicionálni azzal, hogy a többi rokonhoz képest némileg előkelőbbnek mutatta a birtokosztó Nagyapa jogán saját családját.

A paraszti társadalom többi rétegéről is fogalmat alkotott, de közel sem (többirányú) definitív jelleggel, hanem szorosan a munkavégzésen keresztül, amiben a személyes ismeretség is kiemelt szerephez jutott. Nézzük, hogyan: „*Erzsi néni, mikor még kicsik voltunk, az én anyám mellett volt háztartási alkalmazott [Halápon]. És mikor férjhez ment, akkor a [férje] nyír-ábrányi Budai grófság[ban...] főkertész volt. Addig ugye ezt a családot ismertük [csak a cselédek közül]. Ezek is alkalmazásban voltak, és abból éltek, amit fizettek, amit kerestek. Majd mikor összeházasodott Pali bácsi, Erzsike néni lett a felesége, akkor ők is már egy kicsit emelkedtek. Emelkedtek felfele. Nagy családjuk lett, és jól tudták nevelni a családot is, mert a vasútnál helyezkedtek majd el.*” Aztán „*volt egy cipész az erdőtelepítők között. Ó sánta, rokkant ember volt. [...] A másik is cipész volt [...] ennek orvos fia lett, [s] az én öcsémnek volt a barátja. [Az előbbi] cipésznek [a gyereke meg] a tudózanatórium főorvosa [lett...] Úgyhogy a halápi erdő ezt a kettőt adta ki.*”

Ami a legszembeötlőbb, hogy nemcsak a saját családot tartották számon, hanem azokról is pontos ismeretekkel rendelkeztek többnyire – ha módjukban állt –, akikkel baráti, esetleg alkalmazotti kapcsolatban voltak. A napszámokkal egészen más volt a helyzet, őket nem ismerte, s a család sem tartotta számon sorsuk alakulását. Egyszerűen csak

munkakapcsolat állt fenn közöttük, ahogy mondta: „napszámossal pótolták a szülők a kézi munkást, kapás embert. Mert ugye, csak nagydarab földek voltak azok [...] Így aztán sok segítséggel jött majd a cséplés, a tengeritörés.”

Azok között, akikkel magukat helyell-közzel egy szinten állónak tartották „volt ötholdas is, meg akinek megvolt az a 20 vagy 25, vagy 30 hold földje; nem mondta soha senki, hogy te kisparaszt vagy, vagy te nagyparaszt [gazdagparaszt] vagy. [...] Egyik a másikat segítette. Nincs tudomásom, hogy válaszfal lett volna köztük. [...] De 40 holdon] felül [...] már aztán voltak olyanok, a Polgáriak, két Polgári is volt, két Balogh volt, ezeknek [...] két tanyájuk volt [...], már ezek nagybirtokosok voltak. Ennek tanyája volt a homokon is. Így mondták: »Most a homokon vagyunk. – Most a feketeföldön vagyunk.« A városban gyönyörű házuk volt, még most is bírja a kritikát, mert még most is több részük megvan, az úgy volt megépítve. A 40 holdtól felfele, ott már lehet választani, lécezt csinálni.”

Bodnárnak ezenfelül meglepően élénk képe volt a város legnagyobb földbirtokosairól is, ami annak köszönhető, hogy sűrűn megfordult nagyszülei városi portáján, a Kossuth utcába torkoló Nap utcában. Így a helyismeret, nagyszülei kapcsolathálóján keresztül mély képet égetett emlékei közé erről a rétegről is. „A Kossuth utcának a nyugati oldalán nagyon sok jómódú feketeföld-birtokos volt: Jóna, Vásári meg Mike meg Mile. A debreceni nagygazdák mind a feketeföldön gazdálkodtak. És háza mindnek olyan van, hogy még azt hiszem, mindet meg lehetne keresni. [...] Mezei város volt. Kimondottan. Innen jártak ki kocsival a feketeföldi nagygazdák.”

Ugyanerről a kérdésről Boros hasonlóan vallott, csak nem mint gazda-, hanem mint cselédsorban felnövő. „A paraszti társadalomban kisgazdák is voltak, és ha valami bajunk volt, húzatni vagy ilyesmi, akkor azokhoz fordultunk. Hát [földje] nem sok volt a több részének. Alig volt 20 hold a kisparasztnak. Aztán azok is jószággal foglalkoztak. Általában nem sok földjük volt azoknak, csak a nagyuraknak. Azoknak volt nagy. És azok fogadták a béreseket, kocsisokat, és ugye bejártunk hozzájuk dolgozni.” Láthatóan Boros paraszti társadalomképe (alulról nézve) rendkívül töredékes és elnagyolt. Ennek oka lehet részben szűkszávúsága, részben pedig az ezzel kapcsolatban emlékeiben élő kevés történelmi tapasztalat.

Korántsem meglepő, hogy Bodnár és Boros társadalomszerkezeztől alkotott képe életszerűen csak a paraszti, földbirtokosi társadalomra korlátozódik, ami kizárólag a családon és a mezőgazdasági munkavégzésen keresztül értelmezhető. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a történelmi tapasztalat társadalomszerkezetre vonatkozó mentális valóságait a lokalitás (lásd korábban), a földhöz való viszony, a családi keretek, illetve az egymás számontartása konstruálta meg. Ami arra vall, hogy a paraszti társadalom csoportjainak identitását elsősorban a személyes lelki és szellemi kohézió adta mint mindent meghatározó tapasztalati alap.

Legalább ilyen tanulságos megemlíteni a Trianonnal kapcsolatos mentális képeket is. Napjaink 20. századi magyar történelemoktatásában mind a közép-, mind a felsőfokú képzésben különös hangsúlyt kap Trianon értelmezése. Lényegében a Horthy-korszak politikai, gazdasági és társadalmi viszonyainak bemutatásakor is ez az egyik meghatározó bázispont. Sok esetben ugyanis az értelmezés erről az alapról indul. De tartható-e vajon ugyanez a nézőpont a társadalomtörténet-írás mezején is? Valóban a megfelelő súlyozással illesztjük-e Trianont a tanári közlésekbe vagy a történelmi szakmunkákba, avagy esetleg nem túldimenzionált-e a kérdéskör szerepeltetése – kiváltképp társadalomtörténelmi vonatkozásban? Erős a gyanúnk, hogy az; ami egy újabb kérdést is fölvet, tudniillik mi az oka a súlyponti torzulásnak?

Nézzük előbb Bodnár, majd Boros vonatkozó történelmi tapasztalatát. A két világháború között „tudom, hogy Horthy Miklós volt a kormányzó. Mindig példaképül állította a tanító úr elébünk. Meg arra emlékszem, hogy Gömbös Gyula volt a miniszterelnök. Nem is emlékszem több politikusra. Én személyesen egyikkel sem találkoztam. Trianonról nem sokat [tudok] azt már fel-

nőtkoromban gondoltam végig. Mert tanította ugyan a tanító úr – most visszagondolva már arra –, de akkor, mint gyermek tanultuk. [...] Trianonnal nem sokat törődünk.” Otthon pedig szóba se került, legalábbis a gyerekek előtt. Ebből az időszakból mindösszesen annyi forgott a családi köztudatban, hogy „*haragudott nagyon a románokra [az édesapám]. Mert azt mondta, hogy a magyar fiúknak a lábáról még a csizmát is leszedték a román katonák [1919-ben]. Hogy aztán ő volt-e katona, azt nem tudom. Nem hiszem, mert semmiféle fénykép az akkori időből [nem volt], ha más nem, egy katonakép volt a családoknál, de neki nem volt. Mikor már eszesek lettünk, sose volt arról szó: »Na én abban a háborúban katona vagy mi voltam.«*”

Boros emlékképe sem különbözik az eddig ismertetettől, egyfelől elintézi azzal, hogy: „Nem emlékszem. Még gyerek voltam.” Másfelől sokatmondóan úgy fogalmaz, hogy: „Az iskola is olyan volt csak. Olyasforma, hogy mihelyt kijöttünk az osztályból, azonnal rohantunk haza. Akkor a jószág körül voltunk, meg a kicsikre vigyáztunk.”

Bár kétségtelen, hogy két olyan visszaemlékezőről van szó, akik a két világháború közötti években a gyermekkorukat töltötték, mégis elgondolkodtat, hogy Trianon sem az ő emlékképükben, sem családjaikéban nem szerepel, vagy legalábbis nem volt beszéd-téma. Nem foglalkoztatta őket – számunkra megtapasztalható – semmilyen szinten sem. Ezzel szemben Szabó Magda (akinek édesapja városi tisztviselőként tartotta el – alighanem az alsó középosztályba sorolható – családját) a *Für Elise* című önéletrajzi ihletésű regényében egészen más mentális tapasztalatról számolt be gyermekkorából, nem sokkal halála előtt. „*Gyűlöltem én valamennyi nem baráti nemzet fiát, a végzetes békekötés ránk hozta bánat egyszerre rögzült a gyermekagyunkban [itt – regénybeli (?) – örökbefogadott testvérére, Cilire gondol] az igazságszolgáltatás igényével és a jogos büntetés követelésével, ezért kezdtem meg én tervezett bosszúakcióm a nyugállományú, Debrecenben nyomorgó osztrák ezredes sértegetésével, aki életkora miatt nem is vett részt a háborúban, s épp itt telepedett le Graz helyett.*” Majd, ahogy írja: „*Kém is azért akartam lenni, hogy hozzásegítsem szegény hazámat a jóvátétel öröméhez, olyan szépen elképzelttem, az volt a szándékom, hogy mint kém, megközelítsem Mihályt, a román trónörökös, csábító szépséggel megörjitem, és addig bolondítom, míg el nem akar venni feleségül. Ő nászajándékként visszaadja nekem, illetve nekünk Erdélyt*”. Végül e fiatalkori hóbortos játékról, amit gondolatban játszottak „testvérel”, így szól a példátlan értékelés: „*Sajátságos, milyen pontosan felmérte gyerekagyam a fizikai csábítás lehetőségét.*”²⁹ Még akkor is jól érzékelhető a gyerekkorban műveltebb habitushoz kötődő Trianon-tudat, ha nem feledkezünk meg arról, hogy a regény kapcsán könnyen az írói szabadság csalfaságával találhatjuk magunkat szembe.

Ezzel ellentétesen, a Trianonnal kapcsolatos paraszti „amnézia” részint abból fakadt, hogy sem a családot, sem a rokonokat nem érintette közvetlenül a békeszerződés (nem úgy, mint írásunk elején Fahidi Évát), részint pedig a családi gazdaság szinte teljesen önálló volt, így a háború utáni dekonjunkctúra kevésbé érintette érzékenyen őket. Ráadásul az is nyilvánvaló, hogy például Bodnár szülei a trianoni problémákkal sehol sem találkoztak közvetlen környezetükben, sem újságból, sem rádióból nem informálódhattak ebben a kérdésben, ezenfelül semmilyen intézménnyel nem álltak olyan kapcsolatban, amely közvetíthette volna a szóban forgó kulturális traumát – kivéve talán csak az egyházat. Noha az édesanya mélyen vallásos volt, a családfőről közel sem mondható el ez. A „templomba” járás is csak a tanyasi iskola felépülése után vált rendszeressé Halápon, de az édesapa ekkor sem sűrűn tette tiszteletét „Isten házában”. A gazdaság üzemeltetése s a háztartás vezetése olyannyira lekötötte az egész családot, hogy legkevésbé sem állt módjukban az őket vagy a rokonságot nem érintő kérdésekkel való foglalkozás.

29 Az idézeteket lásd Szabó Magda: *Für Elise*. Európa, Bp., 2008, 31–33.

Bár a tanyasi iskola egyértelműen közvetítette (leginkább mechanikus formában) a tanítási nap elején és végén Trianont, mégis mindez nem volt több a gyerekeknek, mint a napi rutin része, amin nem kell gondolkodni, amivel nem kell foglalkozni közelebbről. Ennél sokkal életszerűbb problémák foglalkoztatták őket; például, hogy a fiatalabb testvéreket hogyan indítsák iskolába, s hogy a tanítás után milyen családi kötelezettségeik vannak, amelyek alól nem lehetett kibújni. Érdeemes megfigyelni, hogy ezt Boros miként eleveníti fel: *„Mikor már az eleje nagyobb lett, olyan, hogy már tud valamit csinálni: megfésülni a kicsiket, megtisztálni, meg minden, hogy iskolába elmenjünk, ez a foglalkozás már a nagyobb gyerekekre jutott. Mert az édesanyám, mondom, kijárt dolgozni, az édesapám meg parádés kocsis volt, olyan cseléd. [...] Amikor édesanyám hazakerült a kapálásból, hozzáfogott főzni, mink meg ugye, a nagyjá gyerekek, kitakarítottak meg minden. Csak mosni nem tudtunk. [...] Mikor rendbe tett bennünket, jött az iskola, akkor mentünk iskolába, mikor hazamentünk, akkor megint foglalkoztunk tovább a másik többivel. Meg a jószágokkal. Mert arra mindig szükség volt.”*

Noha távol áll tőlünk, hogy az előbb kirajzolódó képet általánosítsuk, mégis aligha hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a Trianonnal kapcsolatos mentális valóság a paraszti társadalomban, kiváltképp a tanyához kötődő családok esetében, nem lehetett központi emlék. S ha figyelembe vesszük, hogy 1930-ban az ország kereső lakosságának 52 százaléka mezőgazdaságból élt³⁰, mi több, 19 százaléka tanyasi volt³¹, akkor teljesen nyilvánvaló, hogy a trianoni ország társadalmának vélhetően legalább ekkora részében feltételezhetünk hasonló történelmi tapasztalatot, mint amit az idézett szövegrészek tanúsítanak. Ez pedig felveti azt a gondolatot is, hogy amit napjaink érvényes történelmi tudása közvetít a témában, az meglehetősen egyoldalú kép, mondhatni a levéltárak bürokratikus forrásaira és főleg a középosztály, az elit emlékeire épülő konstrukciók.³² Hol marad hát a paraszti társadalom emlékezete?

Hasonlóan érdekes, de ezek után már korántsem váratlan, hogy a zsidókérdésben is eltérő tapasztalattal rendelkezik Bodnár. A két világháború között az antiszemitizmus *„nem volt érezhető. [...] Az én anyámnak két zsidó boltosa volt. Az egyik méterárú[s] volt, Asztalos József. [...] Két segédjük volt. Az én anyám mindenféle stafírungot nekem ott vett meg. Ha nem volt pénz, azt mondta [édesanyámnak]: »Bodnár néni! Nem baj! Nem baj! Majd!« Ideadta az egészet. [A másik meg] Lebovics Sándor [volt.] Az is olyan [zsidó] család volt. Az nem ágálta [nem hirdette, hogy zsidó...] Lebovicséknál nemigen volt család, de nagyon rendes emberek voltak. [...] Az úgy elbeszélgetett! Hogyha nem volt annyi pénzem, és valamit venni kellett [...] hitelbe ideadták a portékát. [...] És ez már azt jelentette, hogy csak embernek néznek engem is. Én meg a jövőmnek megköszöntem. Meg megbíztam benne, hogy ez nem csap be, ez a szívéből, lelkéből kiszolgál engemet a pénzemért úgy, ahogy ember[nek] emberrel bánni[a] kell. Olyanok voltak. Addig, míg nem jött ez az üldözés, semmi, semmi különbség nem volt köztünk. [Hisz] ideszorult mindenki, mert ezek tényleg híresek voltak. Itt [Debrecenben] mindenki tudta, hogy ezek rendes emberek. De azok is voltak.”*

A szövegrészlet egyértelműen mutatja, hogy Bodnárék személyes kapcsolata a zsidókkal inkább üzleti jellegű volt, noha egy alkalommal különösmód úgy fogalmazott, *„mint hogyha a családnak egy része lett volna”* ez a két kereskedő. Ezt alighanem arra alapozta, hogy *„nagyon jó, közvetlen”* kapcsolatban álltak velük, amit az is kellően igazol, hogy őket is számon tartotta a családi emlékezet: *„mikor jött ez az üldözés, utána nem tudjuk, hogy mi lett velük. Hogy visszajöttek [vagy sem]?”* Egyértelmű ugyanakkor az is, hogy azalatt az idő alatt, amíg a városban megfordultak, semmi olyasmivel nem találkoztak, ami a hétköznapi

30 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 1999, 187.

31 Weis István: *A mai magyar társadalom*. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1930. 12.

32 A kortárs elit és középosztály hipertrofizált konstrukcióinak gazdagságához Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák*. Jaffa, Bp., 2010.

szintjén, akárcsak közvetett módon is, kapcsolatba hozható lett volna az antiszemitizmussal. Ez pedig – annak ellenére, hogy csak felszínes kép a város társadalmának eme osztóvonaláról – okvetlen rávilágít arra, hogy a mindennapok során talán nem is volt olyan éles a zsidó, nem zsidó elkülönülés és elkülönítés, mint ahogy azt számos szakmunka sugallni igyekszik. (Ahogyan utaltunk már erre a Fahidi-interjú kapcsán is.) Ugyanakkor számolnunk kell azzal a másik valósággal is, amely arra figyelmeztet, hogy az olyan interjúalanyok emlékezete, akik a kérdéses időszakban még jobbára gyermekek voltak, csak sajátos szűrőn, a szülők közlésén, vagy éppen elhallgatásán keresztül szemlélhettek, tapasztalhattak meg ilyesféle kérdéseket. Erre figyelmeztet tehát Boros – a témával kapcsolatban tett – megjegyzése. *„Nem emlékszem [semmilyen zsidóellenességre, de] nem nagyon kötöttek az orrunkra az öregek, mán a szülők, olyasmit. Mert olyankor húzódozók voltak az öregek. A szülők. Hogy a gyerekek ne tudjanak mindent meg. Nem úgy, mint most.”*

Végül a társadalomtörténettől némelyest távolabb eső, inkább a gazdaságtörténet vagy a történeti földrajz tárgykörébe tartozó kérdéssel zárjuk a mentális valóságban tett utunkat. Tudniillik az interjúk segítségével olyan rég elfeledett, érdektelen témák, mint a város–tanya közötti kapcsolat is új megvilágításba helyezhető. Vajon hogyan lendíthető túl a földrajz- és a szociológiatudomány közötti vita a történelmi tapasztalat segítségével? A szóban forgó vita az 1930-as évek végére, a 40-es évek elejére vezet vissza bennünket, amikor Erdei Ferenc s Mendöl Tibor között kialakult és megfogalmazódott az a nézeteltérés, hogy önálló település-e a tanya. Erdei – Mendöllel szemben – többnyire nem tekintette annak, csak egyes típusait, amelyek kapcsolata intenzív volt a várossal, függetlenül attól, hogy gazdasági vagy társadalmi (rokon) kötelék állt-e fenn köztük.³³ A kérdés eltérő megvilágításba helyezése olyan alapvető módszertani problémák megoldásához adhat kulcsot, hogy együtt, vagy inkább külön-külön kell-e kezelnünk egy nagy kiterjedésű tanyás város bel- és külterületi lakosságát a Horthy-korszakban. Az eredmény pedig – talán mondanunk sem kell – jelentős hatással lehet az elkövetkezendő városhierarchia-vizsgálatok kiindulópontjaira.

„Haláp Debrecenhez tartozott, de mi tanyasiaknak vallottuk magunkat [– hangsúlyozta Bodnár –], mert ott születünk, ott nőttünk, ott iskoláztak bennünket, onnan jártunk nagyanyámékhoz. Abban az időben mindig jártunk be. Szinte naponként volt [vagy édesanyám, vagy egyik testvérem] nagyanyáméknál. [Ha] valamelyiknek intéznivalója volt [a városban, akkor] mindig tudtuk, hogy na, nagyanyám ezt üzenté. [...] Így aztán az egyik család a másiknak [mert a testvérek tanyája közel volt egymáshoz] az üzenetét átadta, és így mindig tudtunk a városi nagyszülőkről, ők meg mirőlünk. Anyámék [egyébként is rendszeresen] bejöttek a városba hetente, merthogy a fűszer elfogyott, ugye ott messzi volt a bolt. Ott a szomszédból vették át, ha paprika vagy só nem volt a lebbencslevesbe. Anyám többet jött a piacra, mint én [a legidősebb lány], mert ő tudta, hogy mi

33 Mendöl Tibor: *Néhány szó az alföldi város kérdéséhez*. Földrajzi Közlemények 67. évf. (1939. 3. sz.) 217–232., uő: *Egy könyv a magyar faluról*. Földrajzi Közlemények 68. évf. (1940. 3. sz.) 204–208., uő: *Megjegyzések Erdei Ferenc: A tanyás települések földrajzi szemlélete című cikkéhez*. Földrajzi Közlemények 69. évf. (1941. 2. sz.) 113–115., Erdei Ferenc: *A tanyás települések földrajzi szemlélete*. Földrajzi Közlemények 69. évf. (1941. 2. sz.) 103–113. A vitáról lásd Timár Lajos: *A szociológia és a geográfia pörlekedésének egy lezáratlan fejezete*. Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitája az alföldi tanyás településekről. Tér és Társadalom 2. évf. (1988. 2. sz.) 86–92., uő: *Vidéki városalakók*. Debrecen társadalmá 1920–1944. (Mikrotörténelem 6.) Magvető, Bp., 1993. 49–51., uő: *Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái a magyar várossal*. Századok 129. évf. (1995. 3. sz.) 617–628., Szilágyi Zsolt: *Erdei és Mendöl – a tanya*. Agrártörténeti Szemle 45. évf. (2003. 3–4. sz.) 549–563., Bognár Bulcsú: *Tanyapolitika és társadalomelmélet Erdei Ferenc 1940-es évek eleji munkásságában*. Valóság 50. évf. (2007. 10. sz.) 68–86., uő: *A tanyapolitika és a hajnal-i társadalomelmélet kettőssége Erdei Ferenc: Magyar tanyák című művében*. Agrártörténeti Szemle 49. évf. (2008. 1–4. sz.) 277–294.

hiányzik, melyeknek milyen ruha kellett, mert nagyság szerint tudta, nem kellett minket [gyerekeket] is behozni a tanyáról.”

Ebből is jól látszik, hogy a város–tanya közötti kapcsolatokat alapvetően a háztartási szükségletek, a gazdaságból származó termények és termékek értékesítésének lehetőségei – utóbbi az idézetből most ugyan nem derült ki – és a rokoni kötelek tartották fenn. Tehát jól érzékelhető, hogy az a fajta gazdasági kapcsolat, amit klasszikus tanyaelvként szokás emlegetni, ebben az esetben sem érvényesült a városi ház és a tanya között. Bodnáréknál is a nagyszülők időskorukban költöztek a városba, akkor vettek házat, ahogy azt unokájuk megfogalmazta: „Mikor már én megszülettem [1920], a nagyszülők beköltöztek Debrecenbe a Nap utca 20. szám alá, de mi a szülőkkel az öregtanyában maradtunk.”³⁴ Jóllehet az is igaz, hogy a nagyszülők a városban is tartottak jószágot a háznál, amelynek ellátása a tanyáról történt. „Baromfija volt nagyanyámnak. Mikor zöldült a határ, a lucerna, a répa, annak, aki jött, mindig egy zsák zöldet hoznia kellett a tyúkoknak. Ha jöttünk kintről lovas szekérral, akkor mindig az volt az első reggel, ha lucerna, ha repalevél, ilyen tyúknak való zöldség, káposzta, karalábélevél összekerült, akkor azt behoztuk.”

Ezzel szemben Boros (cseléd)családjának kapcsolata a várossal egészen más volt. „Debrecentől a tanya 25 [valójában csak 15] kilométerre volt. Messze voltunk. Még jobban Hajdúsámsonba járt [édesanyám, mert az közelebb volt], így a piacra is [oda járt]. Olyankor fogott a nagyobb gyerekekből: »Na gyere velem! Gyere, segítsél!« Meg hát, ami olyan volt, megtermeltük [az illetményföldön], és nem kellett az olyasmit hozgálni. Sámsonba mentünk orvoshoz [is]. De hogyha kisebb bajunk volt, megfázás vagy ilyesmi, az édesanyám ellátott bennünket. Debrecenbe szombati nap, ha szabadnapja volt az édesapámnak, meg vasárnap, ha volt annyi ideje [akkor ment be az első kapcsolatából származó három felnőtt fiához]. Mink [gyerekek] mikor már nagyok voltunk, olyan 16-17 évesek [az 1940-es évek elején], már akkor gyalog jöttünk be a városba a bátyáinkhoz. Akkor volt úgy, hogy odabent aludtunk, másnap mentünk haza. Aztán megelégedtek vele, úgyhogy nem követelték, hogy maradjunk még. Mert hát ott is család volt, aztán a gyerekek mindenütt rosszak.”

Ebből az idézetből vizsgálatunk szempontjából alighanem a legfontosabb megállapítás, hogy a közigazgatási határokat és különféle kapcsolatokat felülírta sok tekintetben a földrajzi távolság.³⁵ Azokért a szolgáltatásokért, amelyek egy közelebbi településről, ebben az esetben egy centrumfaluban is elérhetőek voltak, a tanyasiak nem mentek a városba, a terület közigazgatási központjába. Volt példa erre a Bodnár családnál is, mikor megbetegedés történt. „Akkor csak az orvoshoz kellett menni. Vámospércsen volt egy orvos, Vitrovics Gyula, oda jártunk. Vámospércs az 7 kilométerre, Debrecen mihozzánk 15 kilométerre, tehát fele útra [volt]. Oda hamarabb eljutottunk”. De arra is volt példa rendszeresen – részben újraidézve a már közölt szöveget –, hogy „napszamosokkal pótolták a szülők a kézi munkást, kapás embert. Mert ugye, csak nagydarab földek voltak [...]. Amikor szezonja volt az aratásnak, kapálásnak, tengeritörésnek, akkor [édesapámék] befogtak a szekérbe, elmentek Martonfalvára meg Acsádra [10 kilométerre], és onnan hoztak mindig egy hétre való két-három embert, napi munkást.” Mindehhez

34 Természetesen közel sem egyedi esetről van szó; egy nemrég megjelent kiskunhalasi (tanyás) paraszteletrajzban is olvashatunk például hasonlót: „Az 1929-es év nevezetes azért is, mert Imre fiam ebben az évben nősült meg. Lett menyünk, asszony jött a házhoz. Mi aztán hazaköltöztünk a városba lakni. Otthagytuk a fiatalokat, hadd gazdálkodjanak ők. Ezt így szokták mások is, helyet kell adni a fiataloknak. Az öregeknek kell egy kis pihenés, dolgoztunk eleget.” – Csonka Mihály: Csonka Mihály élete és világképe. szerk. Romsics Ignác, Osiris, Bp., 2009, 237.

35 Egy másik interjúnk pedig azt példázza (Hajdúsámson és Debrecen vonatkozásában), hogy a családi megélhetés által kikényszerített földrajzi mobilitás hogyan képes felülírni e földrajzi távolságokat. (Alanyunk munkanélkülivé vált asztalos édesapja a harmincas években évekig ingázott debreceni lakásuk és a hajdúsámsoni családi kádarműhely között.) Szász-interjú 2010.

lezárásképp annyi hozzáfűznivalónk van, hogy hangsúlyozzuk: az ilyen és hasonló történelmi tapasztalatok egyértelműen felülírják azokat a törekvéseket, amelyek a várost és a köréjük szerveződő tanyahálózatot úgy értelmezik, mint egy egységet.³⁶

Kitekintő összegzés

Írásunkban néhány debreceni interjú bevonásával az idegenség identitásképző szerepét, az imágó (ál)arckonstruáló jellegét, a Horthy-kori (paraszti) társadalomszerkezet kérdéseit, a rétegspecifikus Trianon-traumát és a még mindig aktuális tanyakérdést szándékoztunk új megvilágításba helyezni és némiképp (újra)értelmezni. A résztémák végén igyekeztünk valamiféle konklúziókat levonni – melyeket itt most nem ismételünk meg –, hangsúlyozva, hogy a projekt kereteiből (is) adódóan ezek inkább a problémák újragondolására serkentő hipotézisek, mintsem már minden szempontból kidolgozott tudományos tézisek.

Célunk volt projektünk anyagát „összeolvasni” egyes megszólítható kurrens tudományos diskurzusokkal, jöjjenek azok a humán tudományok bármely (bekapcsolható) területről. A szerzőknek az a meggyőződése ugyanis, hogy az *oral history* nyújtotta lehetőségek nemcsak egy korszak életmódtörténetének megismer(tet)ésében játszhatnak fontos szerepet (az ottani szerepvállalás természetszerűleg továbbra is evidens), de a társadalomtörténet égető strukturális kérdéseiben is közelebb vezethetnek a keretek újragondolásához. Emellett az interjúk által – mint láthattuk – egyes fajsúlyos történelmi, földrajzi polémikák (talán meglepőnek tűnő) ilyen irányú megközelítése³⁷, vagy épp az antropológiai, xenológiai és a traumára irányuló kutatások szövegelemeteinek a társadalomkutatásban való hasznosítása is új eredményekkel kecsegtethet.

Végül, azok az 5–10 perces kisfilmek (amelyekről bővebben nem esett szó) vagy a hanganyagok egyes fontosabbnak ítélt részleteinek lejátszásával – talán mondanunk sem kell – olyan vitahelyzetet lehet teremteni, egy-egy kérdést úgy lehet pozicionálni tanórán, hogy azzal mód nyílik az adott téma mélyebb kifejtésére, s legfőképpen annak közel sem tankönyvíví interpretálására. Ehhez persze nemcsak a diákok, hallgatók fogékonyságára, de a módszer alkalmazásában a tanárkollégák pozitív hozzáállására is szükség van.

36 A témával kapcsolatban lásd Beluszky Pál: *A Nagyalföld történelmi földrajza*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2001, 246., Beluszky Pál – Győri Róbert: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2005, Timár Lajos: *Erdei Ferenc... i. m. 620.*, uő: *Az alföldi és dumántúli városok szociális arculata a két világháború között*. In: Győri Róbert – Hajdú Zoltán szerk.: *Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák*. (Emlékkönyv Beluszky Pál 70. születésnapja alkalmából.) Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus, Pécs–Budapest, 42–55., 42–45.

37 Pusztán megemlíjtjük, hogy a brit elitkutatás egyik meghatározó alakjának, William D. Rubinsteinnek elképzelése szerint a Szigetország 19–20. századi elitjének alapvető jellemzője a főváros és a vidék elitjének a dichotómiája volt. Ezt Richard H. Trainor többek között a két világháború közötti időkre vonatkozó *interjúk* segítségével meggyőzően cáfolta, azt hangsúlyozva, hogy a regionális társadalmi feszültségek már a századfordulón felbomlóban voltak, míg a háború utáni időszakban ezek az „ellentétek” csaknem teljesen kimutathatlanná váltak az említett források segítségével. Ezek alapján Trainor arra tett javaslatot, hogy a két világháború közötti brit elitek vizsgálatakor a történészek ne tegyenek éles különbséget a fővárosi és a vidéki elitek értelmezésében. (William D. Rubinstein: *Capitalism, Culture, and Decline in Britain, 1750–1990*. Routledge, London and New York, 1994, 156.; Richard H. Trainor: *Neither Metropolitan nor Provincial: the Interwar Middle Class*. In: Alan Kidd – David Nicholls, eds.: *The Making of the British Middle Class? Studies of Regional and Cultural Diversity since the Eighteenth Century*. Sutton Publishing, Cornwall, 1998, 203–213.)